

Liisa Vesik

MUISTENDITE DIGITEERIMISEST ANDMEBAASIDENI

Muistendid ja usunditeated väljendavad jutustajate seoseid igapäevaolustikuga, vahendavad jutustajate maailmavaadet, on seotud uskumussüsteemiga ja edastavad neisse kätketud eetilisi norme. Need lood avavad omapärase vaate seostele inimese ja teda ümbritseva keskkonna vahel, räägivad asustusajaloost, kuid ennekõike inimesest endast ja tema fantaasiatest. Minevikku on jäänud tekke- ja seletusmuistendid ning enamik mütoloogiliste olenditega seotud pärimusi. Kuid nagu varasematel aegadel, jätkub ka nüüd muistendite jutustamine – nähtuste seletamine ja kompensatsiooni otsimine tegelikus elus puudu jäävale, üleloomulike kogemuste vahendamine, võimatu tegelikuks jutustamine. Muistendiuurimine kätkeb endas võimalusi jõuda põhjalike rahvaelu iseloomustuste ja sügavamate üldistusteni. Samal ajal on traditsioonis palju laialtlevinud motiive, mida käivitavad uskumused, eelarvamused ja stereotüübid on omaised kõigile kultuuridele.

Muistendite ja usundiliste juttude peamised käsitlused ilmusid 1930. aastatel, 1950.–1970. aastatel avaldati kolm köidet hiiu- ja vägilasmuistendeid koos sissejuhatuste ja motiiviindeksiga. Rahvajutu-terminoloogia pärineb enamasti Teise maailmasõja eelsetest aastatest, osa muistendikonspektidest tüpologiseeris sõjajärgsetel aastakümnetel Ellen Liiv, lähtudes Antti Aarne ja Lauri Simonsuuri kataloogidest. Mujal hargnesid käsitlused mitmesse suunda ning valminud rahvuslikud tüübi- ja motiiviloendid (Marjatta Jauhiainen, Rei-

dar Christiansen jt) ning rahvaliku kirjanduse tüpologia (Stith Thompson) toetavad ainekite võrdlevat analüüsi ja rahvusvaheliste paralleelide leidmist.

Spetsialiseerumise käigus iseseisvunud tänapäevamuistendite käsitlemisega alustati Eestis 1990. aastate alguses. Samal ajal kirjutati Eesti Keele Instituudi rahvausundi ja -juttude tööruhmas monograafiaid: Ülo Valk väitekirja kuradist ja Mare Kalda aardepärimusest, Mare Kõiva uuris laste õudusjutte.

1993. aastal alanud muistendiprojekti ülesandeks oli õhutada ja jätkata jutu-uurimist, valmistada ette valitud teemade ja olenditega seotud tekstikorpused ja andmebaas, toetada digiteerimist ja süstematiseerimist seminaride, esialgsete uurimistulemuste raportite ja uurimustega (Kõiva 1996).¹ Eesmärkide saavutamiseks oli vaja digiteerida ja korrastada:

- Eesti arhiivides leiduv vastavasisuline rahvajutuaines ja sellega seotud uskumustik;
- teemakohased varasemad trükised, liita elektroonilised koopiad märgendatult tekstikorpusesse, kuid avaldada paralleelselt ka terviklike e-raamatutena;²
- transliteerida audiovisuaalne ainekite;
- luua ainesest e-indeksid ja *on-line*-andmebaas;³
- lõpptulemusena publitseerida akadeemilised uurimused koos *on-line*- ja CD-DA formaadis väljunditega.

Esmajärjekorras digiteerimiseks (materjali hulga tõttu loobuti kogu teabe ühekorruga töötlemisest) valiti mütoloogiliste haigustega seotud (maa-alused, halltõbi, lendva, katk) muistendid ja haldjapärimus (mets-, vete- ja koduhaldjad). Varasemate trükiste digiteerimist alustati hiiupärimusest. Mõlema temaatilise rühma valikul oli määrav, et neid jutte on jäädvustatud hinnanguliselt keskmisel arvul, tegemist on minevikulise pärimusega ja eeldatavad tugikorpused (rahvameditsiin, haldjate elusfääriga seotud pärimus) on keskmise suurusega.

Foto 1. 2005. aastal avatud muistendite andmebaas *Rehepapp* toob kasutajani pikema aja vältel digiteeritud ja kollatsioneeritud pärimuse.

sega – kuid peamine, et materjali hüppeline juurdekasv ettevalmistustööde ajal oli välistatud. Toomas Sildvee alustatud ja Renata Sõukandi jätkatud etnobotanika andmebaas HERBA oli konkreetne tugi mütoloogiliste haiguste teemale – seos erinevate ravivõtete ja taimenimedega osutab haiguse aktuaalsusele kogukonnas.

Siiski lisandus hiljem (2000) haldjate elusfääriga seotud lugude (puud/metsad ja veekogud) ning uurijakattega aarde- ja libahundi pärimuse digiteerimine.

Umbes poolte valikteemade kohta on lisaks muistenditele üles kirjutatud uskumusteid, narratiivilaadseid, arheoloogilisi ja ajaloolisi teateid, rahvaetümoloogiaid, maagilisi ja utilitaarseid tarbetekste jmt, mis on liidetud tekstikorpusesse – valiku aluseks on see-ga mitte vorm, vaid temaatika. 1993. aastal alustatud digiteerimine päädis andmebaasi *Rehepapp* avamisega 2005. aastal.

Projekti kulgemine

Praegu, kui vastavate teemade jaoks digiteerimisnimestike koostamine on lõpujärgus, on sobiv teha tagasivaade senisele tööle.

Muistendite ja usunditeadete erijooneks on asjaolu, et neist on vähe masinkirjakoopiaid, mida saab tekstituvastuse kaudu kasutada, temaatilised kartoteegid sisaldavad juttudest enamasti konspekte, ka ei hõlma eri aegadel koostatud kartoteegid kogu esinemust. Usunditeadete sihipärane kopeerimine lõppes 1930. aastatel. Selle asjaolu tõttu tuleb arhiivist vajalike andmete leidmiseks ja sisestamiseks lugeda käsikirjad läbi neid üldregistriga võrreldes. Eraldi täpsustamist vajavad metaandmed.

1993. aastal oli folkloristide kasutuses ainult üks oma arvuti, 1994. aastal kaks arvutit, mistõttu töötati graafiku alusel. Tihti pääses arvuti juurde hilisõhtul pärast ametlikku tööaega ja töötati südaööni. Aastatel 1995–1996 sisustati Eesti Teadusfondi grandid 676 toel projektis osalejatele arvutitöökohad. Paralleelselt loodi folkloristide arvutivõrk, serverite süsteem ja veebilehed. Sellest ajast peale oli võimalik optimeerida arvutitööd ja alustada käsikirjade kõrval varasemate trükiste digiteerimist.

Projekti kulgemise võib jagada kolmeks etapiks, mida iseloomustab ka erinev taktika.

1. Üksikute teemade kaupa digiteerimine

Täiesti uute muistendiköidete ettevalmistamist alustati kogu Euroopat mõjutanud katkest ja katkupärimuse Eesti ainekust. Selle ülesande võttis oma õlule Reet Hiiemäe, tol ajal üliõpilane, keda sisestamisel abistasid hiljem lühemalt Hannes Vetik (1993) ja 1995. aastast üliõpilane Signe Susi, kes alustas katkulugude kõrval lendvapärise digiteerimist. Kui katkupärimuse digiteerimisel oli aluseks Eduard Laugastele koostatud arhiivitekstide nimestik, siis lendvapärise digiteerimiseks tuli kogu arhiiv registrite toel läbi lugeda.

Tulemina valmisid 1996. aasta lõpuks katkumuistendite populaarne väljaanne, akadeemilise kogumiku käsikiri ja teemakohased lühiuuri-mused. Reet Hiiemäe koostatud raamat *Eesti katkupärimus* toimetati 1997. aastal Eesti Teadusfondi toel (grant 2747) ja avaldati Eesti Kultuurkapitali rahastusel. Kõide sisaldab teaduslikku sissejuhatust, registreid ning resümeesid inglise, saksa ja vene keeles (Hiiemäe 1997). Digiteeriti veel erinevate hoiuasutuste lendvapärinus, litereeriti katku-, lendva-, arde- ja õudusjutud; valmis õudusjuttude kartoteek ja artikleid. Perioodi lõpul olid ettevalmistustöödel abiks keeleteimetaja Luule Krikmann ja lühikest aega arvutihaldur-programmeerija Sander Vesik – mõlema professionaalsed oskused olid väljaspool kahtlust.

2. VTK-periood

Üksikteemade kaupa arhiividest tekstide sisestamine kui väheperspektiivne asendus 1997. aasta teisel poolel rühmatööga. Igal osalisel oli oma teema, kuid ta otsis ja digiteeris arhiivist materjali ka teistele, korruga töötati kõigi mütoloogiliste haiguste ja haldjatega seotud teemadega. Kollatsioneerimine ja redigeerimine jäeti järgmiste ühistöö etappide juurde.

Alustati suurest kollektsioonist ERA, mille kogumisprioriteetide hulgas olid rahvajutud ja mütoloogia, kirjasaatjate kaastööde suhtes valitsesid kindlad nõuded ja kaastööliste kirjutamisvilumus oli tasemel. Sisestamisel tekstid märgendati, metaandmed olid standardiseeritud.

1997. aasta jooksul valiti konkursiga muistendiprojekti jätkama üliõpilased Piret Paal, Kristel Kivari ja Eve Ehastu. Mõnda aega jätkas Viljandisse õppima suundunud Signe Susi, kes loovutas tööjärje väljaannete osalise koormusega assistendile Merje Susile. Haldjateemadega alustasid Mare Kõiva ja Aino Laagus (seoses õppetööga Rootsis, hiljem Soomes valmistas ta köidet rühma ettevalmistatud digiteeringute põhjal), Reet Hiiemäe jätkas katkupärimuse uurimist.

Uue meeskonna tuumast kujunes kiiresti rõõmsameelne VTK-rühm ehk Väike Töökas Kollektiiv. Alustati ka rahvajutukogumike digitaliseerimise, indekseerimise ja e-raamatute ettevalmistamisega. Sagedastest aruteludest kujunes regulaarne iganädalane VTK-seminar (korraldaja Piret Paal), kus tutvustati teoreetilisi seisukohti ja artikleid, katsetati oma ainesel erinevaid meetoodikaid. Seminariks valminud tõlked avaldati veebis (vt Paal & Hiimäe 1999–2004). Seminari on hiljem koordineerinud Reet Hiimäe, Liisa Vesik, Aimar Ventsel, käesoleval ajal juhib seda Mare Kalda.

Olulisemateks tulemiteks kujunesid Tartu Ülikoolis kaitsstud uurimistööd: Reet Hiimäe bakalaureuse- ja magistritöö “Eesti katkupärimus Lääne-Euroopa katkutraditsiooni piirimail” (1999), Piret Paali ja Kristel Kivari bakalaureusetööd ning Piret Paali 2004. aastal kaitsstud magistritöö “Eesti ja Soome-Karjala halltõvepärimus: arhiivitekstidel põhinev analüüs” (vt <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2004/b16954026/paal.pdf>).

3. Jagatud ülesannetega digiteerimine

Juba enne VTK-meeskonna välisõppe ja lapsepuhkuste perioodi tekkis pakiline vajadus muuta digiteerimise stiili, kuivõrd uurimistööks ja andmebaasi avamiseks oli vaja kiiremini jõuda järgmiste etappide väljundini. Survet avaldas projektipõhine rahastus ja et mitte loobuda oma algsest sihist ehk kollatsiooneeritud ja redigeeritud tekstide korpusest, tuli asuda paralleelselt järgmiste tööetappide juurde. Sellega seoses kerkis vajadus metaandmete täpsustamise ja sellekohaste abivahendite järele. Tõusetus vaidlus tekstoloogia ja redigeerimise problemaatika üle, mis tõi esile kaks erinevat suunda: andmebaas kui digitaalne turvakoopia ja senist akadeemilise editeerimise tava jätkav redigeeritud tekstidega andmebaas, millisena loodi muistendite korpust.

2000. aastast

- alustati digiteeritud ainekogu kontrollimise, paranduste sisseviimise ja redigeerimisega, selle kõrval jätkati vajalike tekstide otsi-

mist ja sisestamist käsikirjadest. Erinevaid etappe teostasid erinevad inimesed;

- jätkus tekstide koondamine helikandjatelt ja videosalvestustelt, nende litereerimine ja redigeerimine;
- jätkus vanemat rahvajuttu sisaldava trükisõna skaneerimine ja tekstituvastuse kaudu kätesaadavaks muutmine, samuti vastava ainese indekseerimine ja märgendamine andmebaasi tarbeks;
- arendati andmebaasi spetsiifilist tarkvara ja rakendusi.

Kohaandmete ühtlustamiseks hakati kasutama EKI kohanimeandmebaasi KNAB ja kogujanime täpsustamiseks Rein Saukase koostatud nimestikku.

Jaotatud ülesannetega digiteerimine kindla suurusega rühma ja muutuvate abilistega tähendab, et inimene sai seniste üheste ülesannete asemel kaks või kolm erinevat ülesannet,⁴ võtmeküsimuseks on järjekindel tööde koordineerimine, probleemidest nimetagem siinkohal veel:

- erioskusi nõudva tehnilise töö suure mahu ja assisteerijate vähesuse tõttu on uurijad ja väljundi loojad hõivatud ajamahukate eeltöödega;
- 19. sajandi käsikirju digiteeritakse 2002. aastast mikrofilmide vahendusel, mis aeglustab tööd 50–70% võrra;
- väljaspool folkloristika osakonda ja eriti väljaspool Eesti Kirjandusmuuseumi töötavatel partneritel on keeruline osaleda ettevalmistustöodes, nende finantseerimiseks ei jätku ressursse. Muuseumi ruumides töötav meeskond teeb tehnilist eeltööd kõigi projektiliikmete heaks;
- trükiste digiteerimise tempo on olnud aeglasem käsikirjade digiteerimise tempost, sest töid on teostatud eeskätt Eesti Kultuurkapitali stipendiumitega;
- temaatilised korpused vajavad andmebaasi konverteerimise eel või järel uurijapoolset lisamärgendamist.

Redigeeritud ja liigendatud on kahe järgmise muistendiköite aineistik, kollatsioneeritud ja redigeeritud kolmveerand ERA, kolmandik Eise-

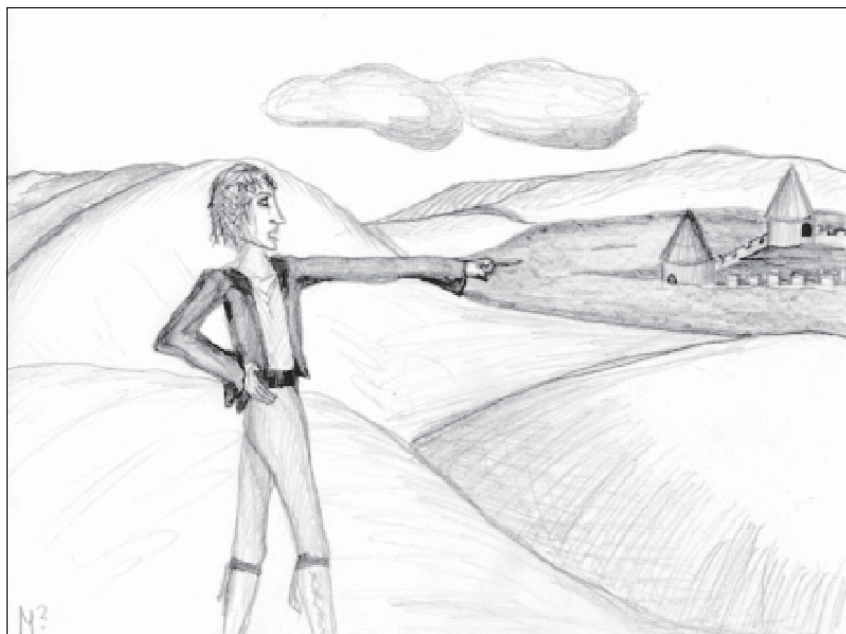

Foto 2. Illustratsioon *Kolmandatele Eesti kohalikele muistejuttudele*. Muistendiprojekti lahutamatu osa on vanemate väljaannete digiteerimine intertekstuaalsete suhete ja tekstoloogia uurimiseks. Tekstivalimikena sisaldavad need raamatud huvitavaid palu, pakuvad leiurõõmu, mõtlemis- ja analüüsivõimalusi. Matthias Johann Eiseni rahvaraamatute e-väljaanded kujundas Mann Lintrop.

ni, RKM-i, vanemate kogude digiteeritud tekstidest, mis on liidetud andmebaasi. Uurimistöö tulemustest nimetagem Mare Kalda aardepärimust käsitlevat magistritööd “Jutud peidetud varandustest: tõsieluteade, muistend, muinasjutt” (Tartu Ülikool 2001), libahundi teemal kaitses väitekirja Merili Metsvahi.

Perspektiivid

Lähemate aastate peaülesanne on jõuda ettevalmistatud tekstide kontrollimise ja redigeerimisega sisestamisele järele, et saaks keskenduda täistekstikorpusete analüüsile ja muudele väljunditele. Sellele aitab kaasa 2005. aastal valminud andmebaas *Rehepapp*, kuhu oli 2005. aasta su-

veks liidetud üle 10 000 teksti (Vesik 2006), 2006. aastal on lisandumas umbes sama palju tekste. Andmebaasis on konverteeritud, kontrollitud ja ortograafiliselt redigeeritud TXT-failid, mille metaandmestik sisaldab mh teavet digiteerimise ja trükistes avaldamise kohta, tüpoloogilisi ja struktuuri puudutavaid kommentaare ja muud asjakohast. Komplitseerituma metaandmestiku ja märkuste lisamine on konkreetse teema uurija otsustada ja ootab edasist arendamist.

Päevakorral ongi temaatiliste alamandmebaaside loomine ja täiendavate uurijaliidest programmeerimine, et hõlbustada folkloristi tööd, laiemale kasutajaskonnale on plaanis kujundada andmebaasi toetav portaal. Aktualiseerunud on ka infotehnoloogiliste analüüsiprogrammide (tekstoloogiline võrdlus, automaatne tüpologiseerimine jm) arendamine.

Valikdigiteerimise lõpetamise järel tuleks alustada frontaalse muistendite ja usunditekstide digiteerimisega, hõlbustamaks tööd sisuldas keerukate tekstisülemitega. Ka käsikirjalistest kogudest valmistatud mikrofilmide täielik digiteerimine, eriti 19. sajandit puudutavas osas säästaks aega sisuliseks tüpologiseerimiseks ja uurimistöök. Seni on puudunud võimalused nii mahukate tööde läbiviimiseks, kuid pikemas perspektiivis tasub see panustamist.

Muistendiköidete uurimuslik osa ja tekstikorpused on kavas avaldada ka mõnes rahvusvahelise teaduskeelena kasutatavas võõrkeeles, et integreerida eesti aineistik üleilmsesse kasutusse.

Kolm kõrgkooli lõputööd, kolm magistritööd, akadeemiline köide, artiklid, andmebaas, seminaride seeria – ja kõige selle kõrval on tegijad jõudnud sünnitada kaksteist last. Kas pole hea tulemus?

Kommentaariid

¹ Muistendite ja usunditekstide ettevalmistamine on seotud Mare Kõiva Eesti Teadusfondi grandiprojektidega nr 676 (1993–1996) ja 2747 (1997 – 3 kuud) ning riiklike sihtprogrammide *Eesti keel ja kultuur* (1997–2003) ning *Eesti keel ja rahvuslik mälu* (2004–2008) projektiga *Eesti muistendid*. Ülevaate kirjutamisel on kasutatud projektide taotlusi ja aruandeid. Käsikirjade digiteerimist, e-raamatute valmistamist ja and-

mebaasi arendamist on toetanud Eesti Kultuurkapital, toetust saadi ka Avatud Eesti Fondist. Tekstide kontrollimisel on abistanud MTÜ Eesti Folkloori Instituut, digiteerimisel aga paljud vabatahtlikud, samuti Tartu Ülikooli üliõpilased – Tiit Jaago ja Mare Kõiva loengukursuste kuulajad.

² Peaaegu sajast e- ja virtuaalsest raamatust on paljud seotud muistendiprojektiga: hiiu- ja vägilasmuistendite seeria (<http://www.folklore.ee/rl/folkte/myte/>), Matthias Johannes Eiseni rahvaraamatud (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/>), Ferdinand Johann Wiedemanni *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten* (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/aiale/>), Johann Forseliuse *Eestlaste ebausukombed, viisid ja harjumused* (http://www.folklore.ee/pubte/forselius/est_index.html), Oskar Loo-ritsa *Endis-Eesti elu-olu* köited (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/eluolu/>), Pille Kippari antoloogia *Loomad linnud ja putukad* (<http://www.folklore.ee/pubte/muina/loomad/>), Vaina Mälgu, Ingrid Sarve ja Richard Viidalepa muinasjutuantoloogia (<http://www.folklore.ee/pubte/muina/antoloogia/>) jm.

³ *Rehepapp ehk rahvausundi ja muistendite andmebaas* (vt <http://www.folklore.ee/rehepapp>).

⁴ Otsimise ehk vajalike tekstide nimestike, metaandmete ja märksõnade koostajateks olid Mare Kõiva ja Reet Hiiemäe, hiljem sai sellest Katre Kikase ülesanne. Aastast 2001 on digiteerinud Eva-Kait Kärblane, Kultuurkapitali rahastusel veel Merje Susi, Salle Kajak ja Pille Parder. Kollatsiooneerisid Luule Krikmann, Mare Kalda ja Mare Kõiva, lühemat aega Kultuurkapitali jm rahastusel Anne Kaaber, Kadi Sarv jt. Redigeerisid peamiselt Luule Krikmann, Mare Kalda, Mare Kõiva. Eesti Keele Instituudi murde- ja rahvaluulekogust digiteerisid haldjamuistendeid Liisa Vesik, Maris Kuperjanov ja Merje Susi. E-väljaannete ettevalmistamisel abistasid Maris Määrsepp, Piret ja Birgit Paal, Tuul, Kail ja Pihel Sarv, Saamuel Vesik jt. Arvutivõrgu ja serveri rajamise raskust kandis Sander Vesik, algul vabatahtliku abilisena, 1996. aastast koosseisulisena.

Kirjandus

Hiiemäe, Reet 1997. *Eesti katkupärimus*. Monumenta Estoniae antiquae 2: Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused 1. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Kõiva, Mare 1997. Rahvausundi ja -juttude uurimise tööühm 1990–1996. Viikberg, Jüri (toim). *Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias*. Tallinn: Eesti Keele Instituut, lk 93–121.

Paal, Piret & Hiiemäe, Reet (koost) 1999–2004. *VTK-raamat: Võrguteavik*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (<http://www.folklore.ee/seminar/> – 1. august 2006).

Vesik, Liisa 2006. The Narrative Database “Rehepapp” and its Application to the Example of *lendva*-Tradition. *Folklore: An Electronic Journal of Folklore*. Ilmumas.

VÕIM & KULTUUR 2

Koostaja ja toimetaja Mare Kõiva

<http://www.folklore.ee/pubte/eraamat/voimjakultuur2/>

Koostaja ja toimetaja: Mare Kõiva
Keeletoimetaja: Mare Kalda
Inglise keele toimetaja: Tiina Kirss
Makett ja kaas: Alo Paistik
Pilditöötlus: Andres Kuperjanov
HTML: Diana Kahre

ISBN 978-9949-586-83-7 (pdf)
ISBN 978-9949-418-53-4 (trükis)
DOI: 10.7592/VK2.2006
Tartu 2018

Trükis ilmunud: **Võim & kultuur 2**. Koostaja ja toimetaja
Mare Kõiva. Võim ja kultuur. Tartu 2006

E-raamatu valmimist toetas: EKKM14-344 Eesti keele, kultuuri ja
folkloori kasutusvaldkondade laiendamine ja tutvustamine elektroonilistel
infokandjatel.

© 2018 Eesti Kirjandusmuuseum
© 2018 Eesti Folkloori Instituut
© 2018 EKM FO rahvausundi ja meedia tööriühm
© 2018 autorid